

The Dūstkāmis, Preserved in the Astan Quds Razavi Museum

By Heshmat Kafili

Abstract:

The spiritual status of Imam Reza Holy Shrine has led the Muslim devotees to present a wide variety of artistically and ritually exquisite handicrafts to the shrine complex; among them is a collection of metalwork called Dūstkāmis, which were filled with liquids such as drinking water, sherbet, etc. to be dispensed to the guests, pilgrims and Khādims during the religious ceremonies. Dūstkāmis were in use in Dar-az-Ziafat, Sherbet-Khāna and Mihmān-Sira of the shrine, in which free food and drinks were served. Since no research has been conducted on the function and use, the construction techniques and the designs and motifs of these vessels, this paper was written to introduce this collection descriptively based on field research, library sources and historical records.

All the studied samples are made of copper and decorated with engraved motifs and inscriptions. There are three types of motifs: real, imaginary and decorative. Real motifs can be examined in three groups: vegetal and figural representations of human and animals. Imaginary motifs include animal-headed humans, human-headed animals and mythical creatures such as demon-like humans. In addition, decorative motifs are divided into two groups: abstract vegetal motifs and separating decorative motifs. The inscriptions on the vessels include salutations upon the Fourteen Infallibles, poems, the name of the endower, the construction and the endowment date, and in some cases the inscriptions and motifs tell a related story.

Keywords:

Imam Reza Holy Shrine, Dūstkāmy, Qajar period, Astan Quds Razavi Museum.

دوستکامی‌های عصر قاجار، محفوظ در گنجینه آستان قدس رضوی

حشمت کفیلی^۱

اچکیده

جایگاه معنوی حرم امام رضا علیه السلام نزد مسلمانان زمینه وقف آثار متنوع هنری و آیینی فراوانی را مهیا کرده است. گروهی از آثار وقف شده بر این مجموعه ظروفی پایه‌دار به نام دوستکامی است که برای نگه‌داری مایعاتی همچون آب و شربت به منظور مصرف در مراسم مذهبی و پذیرایی میهمانان و زائران و خادمان استفاده می‌شد. این ظروف در حرم امام رضا علیه السلام عموماً در مهمان‌سرا یا کارخانه زواری و خدامی، دارالضیافه، شربت‌خانه مورد استفاده قرار می‌گرفت. تحقیق درباره این آثار و شناخت کاربرد، فنون ساخت و نوع نقوش آنها که تاکنون معرفی نشده است، ضروری می‌نماید. در این نوشتار معرفی این مجموعه آثار، به روش توصیفی بنا بر مطالعات میدانی و بررسی منابع مکتوب و سندی انجام گرفته است.

جنس تمام نمونه‌های مورد بررسی از مس است که با نقوش و کتیبه‌هایی مختلف به شیوه قلم‌زنی تزیین شده‌اند. انواع نقوش در آنها مشتمل بر سه دسته واقعی، خیالی و تزیینی است. نقوش واقعی در سه گروه انسانی، گیاهی و حیوانی قابل بررسی‌اند. نقوش خیالی شامل انسان‌هایی با سر حیوان و حیواناتی با سر انسان و موجودات خیالی و افسانه‌ای مانند انسان‌هایی با هیبت دیوهستند. همچنین نقوش تزیینی شامل دو گروه: نقوش انتزاعی گیاهی و نقوش تزیینی جداکننده‌اند. کتیبه‌های ظروف شامل صلوات بر چهارده معصوم، اشعار، نام واقف، تاریخ ساخت و تاریخ وقف است و در برخی کتیبه‌ها و نقوش با یکدیگر روایتی مرتبط را بیان می‌کنند.

اواژگان کلیدی

حرم امام رضا علیه السلام، دوستکامی، دوستکانی، دوره قاجار، موزه آستان قدس رضوی.

مقدمه

در دوره قاجار حرم مطهر امام رضا علیه السلام به منزله مهم‌ترین پایگاه مذهب شیعه، تحت حمایت و توجه حاکمان و درباریان بود. از این رو اغلب آثار این مجموعه به دست هنرمندانی متبحر و از بهترین مواد ساخته شده است. از آثار ارزنده این مجموعه که در عصر قاجار تولید یا بر این مجموعه وقف شده می‌توان از درِ طلایِ مرصع ضریح، صندوق‌پوش‌ها و ضریح‌پوش‌های زربفت و رودوزی‌شده و قندیل‌های طلا، قلمدان‌ها و جلد‌های لاک‌ی روغنی کم‌نظیر، نُسخ خطی متعدد یاد کرد. ظرافت و خلاقیت به کار رفته در این آثار گواه واپسین شکوفایی هنرها در عصر قاجار است.

آثار فلزی این عصر در مقایسه با ادوار پیشین، خاصه عصر صفویان، کیفیتی نازل‌تر دارد. با این حال آثار فلزی محفوظ در مجموعه حرم امام رضا علیه السلام گواه این واقعیت است که هنرمندان این عصر با اتکا به سنن پیشین آثاری تولید کرده‌اند که آخرین کوشش‌ها برای مقابله با زوال این هنر است (حیدرآبادیان، ۱۳۹۲: ۱۶۰). تنوع و کیفیت مناسب ساخت این آثار مؤید نظر کسانی است که ظروف قلم‌زنی این دوره را نماینده مهارت و هوش کارگران، نه ذوق صنعتی (حجتی، ۱۳۹۲: ۱۴۵) می‌دانند.

گنجینه آستان قدس رضوی دارای تعداد قابل توجهی اشیاء و ظروف فلزی از دوران سلجوقی تا عصر حاضر با جنس و کاربردهای متنوع است. از این مجموعه تعدادی از آثار ظروفی پایه‌دار در حجم‌های متنوع‌اند که جهت نگهداری مایعات و نوشیدنی‌ها در مراسم مذهبی خاص و پذیرایی استفاده می‌شده و بیشتر آن‌ها مربوط به دوره قاجار است. در این زمینه پیش از این پژوهش‌هایی محدود صورت گرفته است. از جمله یکی معرفی اشیای آیینی در دائرةالمعارف آستان قدس رضوی (کفیلی، ۱۳۹۳: ۴۸۸) است و دیگری مقاله «روزشماری از تاریخ آستان قدس رضوی بر روی یک دوستکامی» (اکبری و کفیلی، ۱۳۹۴: ۱۴۰-۱۲۹). از این رو در این نوشتار به منظور عرضه تصویری کلی و همه‌جانبه از این آثار تعدادی از دوستکامی‌های محفوظ در مجموعه آستان قدس رضوی معرفی می‌شود. شمار آثار مورد مطالعه سیزده اثر است که ضمن مستندنگاری^۱ و معرفی آنها، به شیوه ساخت و پیشینه کاربرد این گونه ظروف به استناد منابع مکتوب و اسناد تاریخی نیز می‌پردازیم.

۱. دوستکامی؛ وجه تسمیه، فرم، کاربرد و مکان استفاده، جنس و شیوه ساخت

۱-۱. وجه تسمیه:

دوستکامی ظرف پایه‌دار و جام‌شکلی است که تا چند دهه‌ی گذشته برای نگهداری مایعات و مصرف آن در مکان‌های تجمع اجتماعات مردم یا در مراسم آیینی محرم و ایام سوگواری دیگر و جشن‌ها استفاده می‌شد (اکبری و کفیلی، ۱۳۹۴: ۱۳۱). دهخدا یکی از معانی این واژه را به نقل از ناظم‌الاطباء به معنی بخت‌یاری، و بهره‌مندی و سعادت‌مندی، همچنین به کام دوستان زیستن آورده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۱۲۴۲) در برخی اسناد

۱. مستندنگاری این آثار در آغاز طی یک طرح پژوهشی با همکاری مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران در سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۳ انجام شد، اما خاتمه نیافت و در سال‌های بعد مورد بررسی و مطالعه بیشتر قرار گرفت.

محفوظ در مدیریت اسناد از این ظروف با نام‌های «دوستکامی» و «دوستکومی» یاد شده است.^۱ همچنین در کتیبه منظوم یک جفت دوستکامی سفارشی مورخ ۱۲۹۲ قمری واژه‌های «دوستکامی»، «دوستکانی» و «سقاخانه» نیز نوشته شده است.^۲

۲-۱. فرم:

در بین آثار سفالین و سنگی به دست آمده از محوطه‌های تمدن باستانی فلات ایران نمونه‌های متعددی از این فرم ظروف در ابعاد مختلف دیده می‌شود که بیشتر آن‌ها منقوش هستند. واندنبرگ در کتاب **باستان‌شناسی ایران** باستان نمونه‌های متنوعی را از ظروف سفالی پایه‌دار و منقوش، مکشوفه در تپه حصار و تپه سیلک بررسی و شناسایی کرده است (واندنبرگ، ۱۳۷۹، ۱۳ و ۱۲۷ و ۱۲۸؛ بیگری و عبدی، ۱۳۹۳: ۴۲ و ۵۴) اما آنچه که تاکنون پژوهشگران باستان‌شناسی و تاریخ هنر بر آن تحلیلی نداشته‌اند این است که این ظروف پایه‌دار بسیار زیبا که نقوش آن نشانه نحوه نگرش انسان پیش از تاریخ به زندگی و الهامات او از طبیعت است آیا کاربردی آیینی هم داشته‌اند؟

تصویر ۱. ظرف سفالین با نگاره بز، هزاره سوم پیش از میلاد، شهرسوخته، بیگری و عبدی.

۱. نک: ساکماق، مدیریت اسناد، اسناد شماره ۳۲ / ۴۰۰۴۴، ۴۲۱۶۱، دفتر فهرست اموال آستان قدس به شماره ۵۳۳۰۵، کتابچه موقوفات آستان قدس رضوی (مجدالملک) به شماره ۷۷۷/۹۰۷۱. در این سند که مربوط به سال ۱۲۷۴-۱۲۷۵ ق و با عنوان صورت خرید وسایل موردنیاز برای کارخانه زواری و خدای آستان قدس رضوی ثبت شده از دوستکامی کعب‌دار نام برده شده است. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیریت اسناد و مطبوعات، سند شماره ۴۲۱۶۱. در این سند که موضوع آن صورت و لوازم اشیای اهدایی افراد به تحویل‌خانه و کتابخانه، مربوط به سال ۱۳۰۲ قمری است از یک زوج دوستکامی مسی نام برده شده است. همچنین در دفتر فهرست اموال آستان قدس رضوی به شماره ۵۳۳۰۵، که به دستور کلنل محمدتقی پسیان در ۱۸ ثور سال ۱۳۰۰ ثبت است در صفحه ۵ در صورت ااثیه شربتخانه و کارخانه خدای از دو عدد دوستکامی، در صفحه ۱۲ و در صورت ااثیه دارالضیافه از ۲۰ عدد دوستکامی مسی، در صفحه ۱۵ و در صورت ااثیه تحویل‌خانه مبارکه از چندین دوستکامی کوچک مسی و دوستکومی مس قلم‌زده نام برده شده است. در کتابچه موقوفات آستان قدس رضوی (مجدالملک) مضبوط در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۷۷۷/۹۰۷۱، نیز در صفحه ۸۹، در فهرست اسباب کارخانه خدای از دوستکامی نام برده شده است.
۲. ساکماق، اداره پژوهش و معرفی آثار، شناسنامه دوستکامی‌های شماره ۶/۵۱۷۹۸ و ۶/۵۱۷۹۵.

دوستکامی‌های مورد مطالعه در این نوشتار دارای فرم شبیه یک جام پایه‌دار و ساختار آن به سه بخش کلی قابل تقسیم است: بدنه، ساقه و پایه.

بدنه در برخی از دوستکامی‌ها از یک ورقه فلزی یکپارچه ساخته شده که بخش بالایی آن دهانه‌ای باز دارد و در برخی دیگر از دو بخش تشکیل شده است: بخش پایینی فرمی مدور و کاسه مانند دارد و بخش بالایی شیپوری است. ساق (ساقه) که فرمی تقریباً استوانه‌ای دارد و به زیرتنه لحیم‌کاری شده است. این بخش فاقد تزیین است. پایه مقطعی مدور دارد و فرم کلی آن شبیه یک مخروط سربریده و به طور معمول در بیشترین ظروف فاقد تزیین است اما در برخی از آن‌ها دارای تزیینات مختصری می‌باشد. به طور معمول این بخش‌ها با یک برجستگی روی بدنه از یکدیگر متمایز شده‌اند.

از نمونه آثار قابل مقایسه با فرم ظروف دوستکامی مورد بحث در این مقاله، ظرف آتشدان موجود در آتشکده‌های زرتشتیان در شهر یزد و عبادتگاه‌های اطراف آن مانند چک چک است که فرمی مشابه دارند.

تصویر ۲. آتشدان در آتشکده بهرام یزد
در شهرستان یزد

۳-۱. کاربرد و مکان استفاده:

استفاده از ظروف بزرگ آب خوری برای استفاده عموم و نصب آن در مکان‌های عمومی در ایران معمول بوده است. حامی می‌نویسد: «معروف است که مهرپرستان در گذرگاه‌ها دوستکامی می‌گذاشته‌اند و آن را پراز آب می‌کرده‌اند تا تشنگان بنوشند» (حامی، ۱۳۵۵: ۱۵). از دوره اسلامی نیز ظروف سنگی مدور موجود است که معمولاً از سنگ یک پارچه ساخته می‌شد و گنجایش زیادی برای نگهداری آب شرب داشت. این ظروف در مساجد و مدارس و سایر نقاط شلوغ و پررفت و آمد نصب می‌شد که به آن سنگاب یا سقاخانه نیز می‌گویند. یکی از نمونه‌های ارزنده و کهن از این آثار، سنگاب بزرگی مربوط به اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم هجری است که اتمام ساخت و نصب آن در

ورودی حرم امام رضا علیه السلام، مصادف با آخرین سال‌های حکومت خوارزمشاهیان بر ایران است.^۱ (کفیلی، ۱۳۸۲: ۵۳-۶۰) حجم بسیار بزرگ این سنگاب نشان‌دهنده جمعیت استفاده‌کنندگان از آن است. سنگاب‌های ایران، خاصه در مشهد و اصفهان، پایه‌ای بلند ندارند و شکلشان نیز با دوستکامی‌ها متفاوت است. اما شباهت این دو گونه ظرف بزرگ در کاربرد آن‌ها است؛ ظروفی برای نگه‌داری مایعات برای استفاده‌ی عموم.

یک نمونه کهن و جالب توجه از ظروف پایه‌دار و جام شکل، دوستکامی مفرغی، مربوط به دوره تیموری است که در محل گور امیر تیمور نصب بوده و در حال حاضر در موزه ارمیتاژ نگهداری می‌شود. این دوستکامی تاریخی که از نظر فرم با دوستکامی‌های مورد بررسی در این مقاله و از نظر کاربرد با سنگاب تاریخی حرم امام رضا علیه السلام قابل قیاس است، توسط هنرمندان ایرانی ساخته شده و به طور مشخص کارکرد سنگاب یا ظرفی داشته است؛ به این اعتبار که در آن آب می‌ریخته‌اند تا جمعیت حاضر در آن مکان به فراخور نیاز برای نوشیدن یا تطهیر از آن استفاده کنند.^۲ (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۵۹) (تصویرش: ۴)

تصویر ۳: سنگاب تاریخی حرم امام رضا علیه السلام، اوایل قرن هفتم هجری، موزه آستان قدس رضوی، آرشیواداره مطالعات و معرفی آثار موزه رضوی

تصویر ۴: ظرف دوستکامی مفرغی جامع هرات، موزه ارمیتاژ، (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۶۱)

۱. این سنگاب که پس از توسعه صحن عتیق و ساخت سقاخانه در میانه صحن، دیگر کاربرد اولیه را نداشته، به مرور در توسعه حرم در میانه رواق‌های زیارتی قرار گرفته بود. با ساخت اولین موزه آستان قدس رضوی، پس از مرمت به این موزه منتقل شد و تاکنون در معرض نمایش قرار دارد.

۲. احسانی در هفت هزار سال هنر فلزکاری می‌نویسد: «اثر بزرگ سنگاب مانند دیگری در مسجد جامع هرات است که در قرن هشتم هجری که این شهر مرکز خراسان بوده، به دست هنرآفرینان اصفهانی در این شهر از مفرغ ریخته شده است. این آنگیر بزرگ دوستکامی مانند از مفرغ یکپارچه ریخته شده است... سازنده این اثر طبق کتیبه‌ای که در دردیف به خط ثلث بر بدنه خارجی آن نقش بسته، حسن بن علی بن حسن بن علی اصفهانی، ملقب به جمال حسن است که در ۷۷۶ ق. آن را ساخته است. ریخته‌گر این شاهکار هنری هر چند از هنر سازان اصفهانی است، اثر هنری خود را به اسلوب و سبک کارهای خراسان خلق کرده است.» (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۶۲)

مطالعه کاربرد ظروف دوستکامی موجود در گنجینه آستان قدس رضوی نشان می‌دهد این ظروف به طور معمول در مراسم روضه‌خوانی یا جشن‌ها در حسینیه‌ها، تکایا و سایر مکان‌های مرتبط مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. (کفیلی، ۱۳۹۳: ۴۸۸) بنا بر مطالعه صورت گرفته بر کتیبه‌های این دوستکامی‌ها و اسناد مرتبط با آنها، محل استفاده از این ظروف شربت‌خانه، مهمانسرا یا کارخانه خدای و دارالضیافه^۱ آستان قدس رضوی بوده^۲ (اکبری و کفیلی، ۱۳۹۴: ۱۳۲-۱۳۳). برخی از آن‌ها نیز مانند دوستکامی شماره ردیف ۵۱۸ در صفحه ۴۰ دفتر اموالی خزانه موزه رضوی، عبارت «ایوان آستان قدس» حک شده که احتمالاً نشان دهنده محلی است که واقف جهت استفاده آن تعیین کرده است. (حبیبی، ۱۳۹۰، شناسنامه اثر)

تصویر ۵.

دوستکامی شماره ردیف ۵۱۸ در صفحه ۴۰ دفتر اموالی خزانه (کفیلی، ۱۳۹۷)

۱. سوزنچی در معرفی مهمانسرای آستان قدس رضوی قدیمی‌ترین خبر درباره پیشینه مهمانسرا را متعلق به عهد تیموری می‌نویسد که شربت‌خانه یکی از بیوتات آن بوده است. (سوزنچی کاشانی، ۱۳۹۹: ۵۷۱-۵۷۸) امام در «مشهد طوس» در معرفی «مهمانسرا - دارالضیافه آستانه، شربت‌خانه» می‌نویسد: یکی از بیوتات آستان قدس رضوی به نام «دارالضیافه» می‌باشد، و آن رواقی است واقع مابین گنبد الله‌وردیخان و صحن نو که غالباً مجالس میهمانی و جشن و سرور و اجتماعات ایام محرم در آنجا برگزار می‌گردیده با این نام موسوم شده است. وی درباره پیشینه این بنا می‌نویسد: «مهمانسرای آستان قدس رضوی در عهد دولت صفویه نیز دایر بوده و به نام «شربت‌خانه» سرکار فیض آثار موسوم بوده است و موقوفاتی نیز داشته است...» (امام، ۱۳۴۸: ۴۸۶-۴۸۷). هاشمی در معرفی دارالضیافه می‌نویسد اولین و مهم‌ترین تزئینات معماری این بنا و مرمت آن در دوره صفوی به دستور الله‌وردی‌خان انجام شده است. (کمال هاشمی، ۱۳۹۳: ۴۴۸-۴۵۰) شهیدی در معرفی «شربت‌خانه» و وظیفه آن در دائرةالمعارف آستان قدس رضوی می‌نویسد: در اسناد دوره صفوی از سال ۱۰۱۲ ق. به شربت‌خانه به عنوان یکی از بیوتات آستان قدس رضوی اشاره شده که وظیفه آن تهیه و نگهداری انواع مواد غذایی (مورد مصرف در مهمانسرا) رتق و فتق امور دارالشفاء و تهیه مواد دارویی برای داروخانه دارالشفاء را به عهده داشته است. در دوره افشار (سال ۱۱۵۱ ق.) از شربت‌خانه به عنوان یکی از بیوتات مهمانسرا یاد شده و در دوره قاجار با جدا شدن بخش‌های مهمانسرا (کارخانه خدای و کارخانه زواری) علاوه بر تهیه و نگاه‌داری انواع چاشنی‌ها و نوشیدنی‌ها وظیفه پذیرایی را نیز برعهده داشته است. (شهیدی، ۱۳۹۹: ۸-۹) رواق دارالضیافه تا سال ۱۳۰۱ ق. به عنوان محل برگزاری مراسم و ضیافت‌های آستان قدس رضوی بوده و امروزه جزو رواق‌های اختصاصی بانوان است. (کمال هاشمی، ۱۳۹۳: ۴۴۸-۴۵۰)
۲. نک: اسناد ش ۳۲/۴۰۰۴۴ و ۴۲۱۶۱ و ۵۳۳۰۵، ص ۵، ۱۲، ۱۵.

۲۱. ویژگی‌های فنی و هنری (جدول شماره یک)

انسان در تاریخ تمدن خود با خلق آثار هنری و ابداع شیوه‌های متنوع از صنعت به سوی هنر و پاسخگویی به نیاز درونی خود رهنمون شده و از این‌روست که تمدن بشری سرشار از صناعی است که نشانگر ذوق و خلاقیت وی است. ابداع شیوه‌های متنوع برای تزیین سطوح فلزات و استفاده از این سطوح برای بیان اندیشه و تجسم بخشیدن به نگاه صاحبان هنرمند موجب خلق آثار بی‌نظیری شده که برخی امروزه مورد استفاده و برخی دیگر در موزه‌ها و خانه‌های هنرنگاهداری و در معرض نمایش است.

دوستکامی‌های مجموعه آستان قدس رضوی شامل تعدادی ظروف دارای نقش و کتیبه و تعداد معدودی بدون تزیینات و کتیبه هستند. سیزده اثر مورد بررسی در این پژوهش دارای تزیینات و مربوط به دوره قاجار است. این آثار طی سال‌های ۱۲۶۶ تا ۱۳۰۱ ساخته شده و برخی از آن‌ها بر حرم امام رضا علیه السلام وقف شده است. دو مورد از این دوستکامی‌ها به شماره‌های ۶/۵۱۷۹۵ و ۶/۵۱۷۹۸، به سفارش مرتضی قلی پیش خدمت، از صاحب‌منصبان آستان قدس رضوی در سده سیزدهم، به مناسبت حضور یافتن میرزا سعیدخان و پسرش مصطفی خان، به عنوان نایب‌التولیه وقت آستان قدس رضوی، ساخته شده است. (اکبری و کفیلی، ۱۳۹۴: ۱۳۶). از این رو این دو اثر هم به لحاظ کتیبه‌ها و تزیینات و عبارات و هم از نظر تاریخی - نام هنرمندان صنعتگر و سراینده اشعار - و شیوه قلم‌زنی اهمیتی درخور دارند. در برخی موارد معدود دوستکامی‌هایی که در طی چند دهه اخیر وقف شده مانند شماره‌ی ۶/۵۱۸۰۲، دارای کتیبه «وقف موزه‌خانه حضرت امام رضا علیه السلام ...» است.

۱-۲. جنس و شیوه ساخت

دوستکامی‌های بررسی شده در این پژوهش از جنس مس و بدنه آن‌ها دارای کتیبه و نقوش تزیینی هستند که به شیوه قلم‌زنی^۱ و به روش عکسی^۲ بر زمینه قلع اندود با فن سیاه‌قلم اجرا شده‌اند. ساختار این ظروف از سه بخش بدنه، ساقه یا پایه و تکیه‌گاه تشکیل شده است که هر بخش از یک یا چند قطعه تشکیل شده است. تعدادی از آن‌ها دارای بدنه یکپارچه هستند که بر پایه نصب شده‌اند. در تعدادی از آن‌ها بدنه شامل دو یا سه قطعه است که با زبانه یا برجستگی‌هایی مدور به هم متصل شده‌اند. بدنه محل اجرای نقوش و کتیبه‌ها می‌باشد. بخش پایین این ظروف نیز شامل دو قسمت ساقه یا پایه و تکیه‌گاه است، که با چکش‌کاری و پرچ گل‌میخ‌هایی به یکدیگر و به بدنه متصل شده‌اند. (کفیلی، ۱۳۹۳: ۴۸۸) داخل دوستکامی فاقد تزیین است ولی تقریباً همه سطح بیرونی آن‌ها با قلم‌زنی و کنده‌کاری تزیین شده است. در بین دوستکامی‌های بررسی شده تعدادی در ابعاد بزرگ و تعدادی کوچک‌تر ساخته شده‌اند. ارتفاع بزرگ‌ترین نمونه مورد بررسی ۱۰۷ سانتی‌متر^۳ و کوتاه‌ترین نمونه^۴ ۴۲/۵ سانتی‌متر است.^۵

۱. اشیای ساخته شده فلزی به شیوه‌های مختلفی تزیین می‌شوند که عبارتند از: قلم‌زنی، حکاکی، کوفت‌گری (مفتول‌کوبی و ورق‌کوبی) و مشبک‌کاری. (ابن عباسی، مقتدایی، ۱۳۹۰: ۲۲۷)
۲. قلم‌زنی عکسی در این شیوه اختلاف سطحی بین طرح و زمینه نبوده و تنها با ایجاد سایه، محدودی نقوش آشکار می‌شوند. (همان)
۳. دوستکامی شماره‌ی ۶/۵۱۷۹۸.
۴. دوستکامی شماره‌ی ۶/۵۱۸۰۲.
۵. در خزانه آستان قدس رضوی نمونه‌های کوچک‌تر نیز موجود است که تاکنون بررسی و مستندنگاری نشده‌اند.

۲-۲. کتیبه‌ها

کتیبه‌های حک شده بردوستکامی‌های حرم امام رضا علیه السلام محتوا و ویژگی‌های صوری متفاوتی دارند. به طور کلی کتیبه‌های این آثار به اقلام ثلث تزئینی^۱، نستعلیق و نسخ تحریری کتابت شده و متن آن‌ها از نظر محتوا به چهار دسته به شرح زیر تقسیم می‌شود:

۲-۲-۱. صلوات بر چهارده معصوم: صلوات بر چهارده معصوم علیهم السلام^۲ یکی از متون رایج در کتیبه‌نگاری است و مستقیماً با عقاید شیعه مرتبط است. در برخی از اشیا که به متنی طولانی نیاز باشد صلوات بر چهارده معصوم و متونی مشابه را کتابت می‌کنند. سطح بیرونی دوستکامی‌ها به سبب اندازه بزرگ ظرف، فضایی را در اختیار کاتب می‌گذارد که با متن نسبتاً طولانی صلوات چهارده معصوم متناسب است. از این روست که این متن برهشت مورد^۳ از سیزده دوستکامی مورد بحث که مربوط به عصر قاجار در حرم امام رضا علیه السلام هستند، کتابت شده است. گفتنی است گاه در انتهای این متن تاریخ ساخت اثر نیز ذکر شده مانند نمونه ش ۶/۵۱۷۹۹ که پس از صلوات تاریخ ساخت، «سنه ۱۲۸۳»، آمده است.

تصویر ۶. کتیبه صلوات بردوستکامی شماره ۶/۵۱۸۰۳، به قلم نستعلیق، قلم زنی، ۱۲۸۶ ق. (کفیلی، ۱۳۹۷)

۱. کتیبه «بسم الله» در دوستکامی شماره ۶/۵۱۷۹۷ به قلم ثلث تزئینی است.
۲. بسم الله الرحمن الرحيم - اللهم صل على محمد المصطفى والمرضى على البنوفاطمه السبطین الحسن والحسین وصل على زین العباد محمد الباقر علی جعفر الصادق موسی کاظم الرضا علی التقی النقی وصل علی الحسن العسکری امری وصل علی الهادی المهدی صاحب الزمان خلیقه الرحمن الامام الانس والجان وصلو علیهم اجمعین .
۳. بردوستکامی‌های ش ۶/۵۱۷۹۷ - ۶/۵۱۸۰۵ - ۶/۵۱۸۰۱ - ۶/۵۱۷۹۹ - ۶/۵۱۸۰۳ - ۶/۵۱۸۰۴، یکی بدون شماره اموالی و یکی با شماره ردیف ۵۱۸ در ص ۴۰ دفتر اموالی خزانه موزه رضوی در دومین نوار تزئینی از بالای ظرف قلمزده شده است.

۲-۲-۲. اشعار: اشعار فارسی در کتیبه‌نگاری عموماً به قلم نستعلیق کتابت می‌شد و جهت سهولت در تنظیم ترکیب بندی و همچنین خوانایی بیشتر هر مصرع در ترنجی مجزا قرار می‌گیرد. کتیبه‌های اشعار برخی دوستکامی‌های آستان قدس رضوی عموماً کیفیت کتابت درخوری ندارند و در متن‌شان نیز گاه کلمات به هم متصل شده‌اند یا حروفی جا افتاده و کتابت نشده است. نوع اشعار به کار رفته در دوستکامی‌های آستان قدس رضوی دو گونه است. یکی اشعار شاعران معروف مانند غزلیاتی از حافظ شیرازی^۱ و ابیاتی از ترجیع‌بند معروف محتشم کاشانی^۲، در وصف واقعه کربلا، که به قلم نستعلیق است و دیگر اشعاری است که مشخصاً درباره همان اثر سروده شده است.

تصویر ۷. عبارت «یا ابا عبدالله حسین» و بیتی از ترجیع‌بند محتشم کاشانی «خاتم زحط آب سلیمان کربلا» بر دوستکامی شماره ۶/۵۱۷۹۷

۱. این اشعار بر دوستکامی شماره ۶/۵۱۸۰۲-۶/۵۱۸۰۳-۶/۵۱۸۰۴-۶/۵۱۸۰۵-۶/۵۱۸۰۶ کتابت شده است. اشعار کتابت شده عبارت است از: «دل می‌رود ز دستم / صاحب‌دلان خدا را / دردا که راز پنهان / خواهد شد آشکارا / کشتی شکستگانیم / ای باد شرطه برخیز / شاید که بازمینیم / دیدار آشنا را / آینه سکندر / جام جم است بنگر / تا بر تو عرضه دام [دارد] / احوال‌ملک دارا / در کوی نیکنمایی / ما را گذر ندادند / خوبان پارسی گو / بخشندگان عمرند / ساقی بده / بشارت / رندان پارسا را / آسایش دو گیتی / تفسیر این دو حرف است / با دوستان مروت / با دشمنان مدارا / سرکش مشو که / چون شمع [از غیرت بسوزد] / گرتو نمی‌پسندی / تغییرده قضا را / یا صاحب کرامت / شکرانه سلامت / روزی تفقدی [کن] / درویش بی‌نوا را».

۲. این ابیات بر دوست کامی فاقد شماره اموالی، به این شرح نوشته شده است: «باز این چه شورش است که در خلق / یا ابا عبدالله / باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم / یا ابا عبدالله الحسین / باز این چه رستخیز عظیم [است] / کز زمین / یا ابا عبدالله الحسین / سرهای قدسیان [همه] بر زانوی غم [است] / یا ابا عبدالله الحسین / گر خانمش قیامت دنیا بعید نیست / یا ابا عبدالله الحسین / این رستخیز عالم که نامش محرم است / یا ابا عبدالله الحسین / جن و ملک بر آدمیان نوحه می‌کند / یا ابا عبدالله الحسین / گویا عزای اشراف اولاد آدم است / یا ابا عبدالله الحسین / صبح تیره باز دمید از کجا کزو / یا ابا عبدالله الحسین / کار جهان و خلق جهان / یا ابا عبدالله الحسین / [جمله در هم است] / یا ابا عبدالله الحسین / [خورشید آسمان و زمین نور مشرقین / ...] پروردهی کنار رسول خدا حسین / یا ابا عبدالله الحسین». در کتیبه پایین بدنه دوستکامی، هر نوشته درون یک قلاب قلمزنی شده است: «کشتی شکسته خورده طوفان کربلا / یا ابا عبدالله الحسین / در خاک و خون افتاده به میدان کربلا / یا ابا عبدالله الحسین / گر چشم روزگار بر او زار [می‌گریست] / یا ابا عبدالله الحسین / خون می‌گذشت از سرایان کربلا / یا ابا عبدالله الحسین / نگرفت دست دهر گلابی به غیر اشک / یا ابا عبدالله الحسین / خاتم زحط آب سلیمان کربلا / یا ابا عبدالله الحسین / از آب هم مضایقه کردند کوفیان / یا ابا عبدالله الحسین / خوش داشتند حرمت مهمان کربلا / یا ابا عبدالله الحسین / زان تشنگان هنوز عیوق می‌رسد / یا ابا عبدالله الحسین / [آه] از دمی که شکر اعدا نکرد / یا ابا عبدالله الحسین / کردند رو به خیمه سلطان کربلا / یا ابا عبدالله الحسین».

این دسته از اشعار را بر روی دو دستکامی‌های به شماره‌های ۶/۵۱۷۹۸ و ۶/۵۱۷۹۵ که به سفارش مرتضی قلی پیش خدمت ساخته شد، به قلم نستعلیق خوش و هنرمندانه نوشته و با مهارت تمام قلم‌زنی کرده‌اند. از نظر ظرافت خط و اجرای آن بر فلز این کتیبه‌ها با نمونه‌های نقش شده بر سایر ظروف این مجموعه قابل مقایسه نیست و از مهارت سازنده آن حکایت می‌کند. محتوای کتیبه‌های این دو اثر متفاوت است. برخی ابیات در وصف ظرف است که واژگان، «دوستکامی»، «دوستکانی» و «سقاخانه» در آن‌ها به کار رفته و نشان‌دهنده کاربرد آن است. ابیاتی نیز به وصف مقام اجتماعی و سیاسی تولیت وقت و گزارشی از حضور او در مشهد اختصاص دارد. ابیات پایانی نیز دربردارنده نام سازنده، بانی، کاتب، و شاعر و تاریخ اثر در قالب ماده تاریخ است.^۱

تصویر ۸. دوستکامی شماره ۶/۵۱۷۹۵ (آرشیواداره مطالعات و معرفی موزه آستان قدس رضوی)

۱. متن اشعار در دوردیف الف و ب به این شرح است:

ردیف الف: «به عهد ناصرالدین شاه آنکه ظامن [ضامن] شهر» / «بیرم او چویکی خادم بستان آمد» / «در آن زمان که در این آستان بخت سعید» / «جناب مؤتمن الملک با نشان آمد» / «خجسته راعی و نام ز نژاد نادرشاه» / «که خود به فضل و هنرنادر زمان آمد» / «مقیم کوی رضا مرتضی قلی که بدهر [به دهر]» / «کمینه بنده سلطان انس و جان آمد» / «بگاہ [به گاه] تولیتش بود این سقاخانه» / «ز صدق بانی این هر دو دوست کان آمد» / «غرض چه جودی از این ارمغان بیند گاه» / «بدیهه گفت که تاریخ ارمغان آمد» (ماده تاریخ اثر به ابجد) / «راقمه الفقیر الله و یردی» /

ردیف ب: «در زمان دولت دارای جمشید احتشام» / «ناصرالدین شاه گردون جرگه کیوان غلام» / «آصف موسی کف فیاضی از بخت سعید» / «تاجدار تولیت شد بر در هشتم امام» / «مصطفی نام و نشان اش داده از او» / «شد ز همت تولیت را نایب و قائم مقام» / «مرتضی اسم قلی رسم کمینه خاک روب» / «داشت سقاخانه از تولیتش زیب و نظام» / «خواست چون سقاخانه باز شد پیشش دو چندان» / «اهتمام او نمود این دوستکامی را تمام» / «از صانعش حبیب تاریخ آن چون خواستند» / «گفت بادا ساعی این دوستکانی دوستکام» (ماده تاریخ اثر به ابجد) / «من کلام ابوالقاسم الصانع المتخلص بحبیب» /

۲-۳-۲. کتیبه‌های تاریخی: متن این کتیبه‌ها به ضبط نام واقف، تاریخ وقف و گاه تاریخ ساخت اثر اختصاص دارد. در دوستکامی‌ها این کتیبه‌ها را اغلب به قلم نسخ و گاه نسخ آمیخته به ثلث، و در برخی نیز به قلم نستعلیق در مواضع مختلفی از ظروف کتابت کرده‌اند. صنعتگران در حین ساخت ظروف مسی و برنجی که از قبل و بدون دریافت سفارش تهیه می‌شد معمولاً درون یک یا چند ترنج بالای ظرف را جهت ثبت نام سفارش‌دهنده بدون تزئین رها می‌کردند. محل درج کتیبه وقف در ظروف متفاوت است. در برخی دو ترنج در دو طرف بسم‌الله نقش شده که در آن کتیبه وقف و نام واقف و تاریخ اثر حک شده است. مثلاً در دوستکامی شماره ۶/۵۱۷۹۷ «دو» در یک ترنج و «ستکامی» در ترنجی دیگر نوشته شده و سال ساخت اثر خالی مانده است و در زمان وقف ظرف، واقف در ترنج خالی ماند دارد. در برخی نیز این ترنج‌ها در زمان ساخت اثر خالی مانده است و در زمان وقف ظرف، واقف در ترنج خالی ماند دوستکامی شماره ۱۰۱۵ (تصویرش ۸) یا قسمت دیگری مانند لبه‌های داخل ظرف یا روی پایه متن تاریخ وقف را ذکر کرده است. این نوع کتیبه را در دوستکامی ۶/۵۱۷۹۹ می‌توان مشاهده کرد.^۲ تاریخ ساخت اثر در این ظرف در انتهای صلوات خاصه به صورت «سنه ۱۲۸۳» ضبط شده است.

تصویر ۹. کتیبه وقف و تاریخ بردوستکامی ش ۱۰۱۵. آرشیواداره مطالعات و معرفی آثار موزه آستان قدس رضوی.

۱. متن ترنج اول «وقف حضرت امام رضا علیه السلام نمود حاجی محب علی عمابادی (؟) این دو» و متن ترنج دوم «ستکامی مع سه دانه دیگر طمع‌کننده به لعنت خدا گرفتار شود».
۲. متن وقف‌نامه چنین است: «بسم الله این جانبه ربابه ولد مرحوم آقا شیخ محمد ساکن شهرستان بابل [یک کلمه ناخوانا - احتمالاً «وقف»] نمودم به موزه آستان قدس حضرت رضا علیه السلام نگهداری شود. با تقدیم احترامات ربابه آقا میرولد مرحوم آقا شیخ محمد - عاشورا ۱۴۱۷ صاحب ربابه خانم آقا میربنت مرحوم آقا شیخ محمد».

در دوستکامی شماره ۶/۵۱۷۹۵ ماده تاریخ در کتیبه شعری به ابجد نوشته شده است: «گفت بادا ساعی این دوستکانی دوستکام». (تصویرش: ۹)

تصویر ۱: کتیبه ماده تاریخ
«گفت بادا ساعی این دوستکانی
دوستکام» بر دوستکامی شماره
۶/۵۱۷۹۵

۲-۲-۴. سایر کتیبه‌ها: این کتیبه‌ها شامل نام «ابا عبدالله حسین» و دیگر کلمات مرتبط با محتوای اشعار در ترنج‌هایی کوچک بین قاب‌های قلمدانی حاوی کتیبه اصلی درج شده است. در برخی نیز اعداد و حروفی دیده می‌شود که احتمالاً پس از ساخت اضافه شده است. مثلاً در یکی از دوستکامی‌هایی که خارج از محدوده‌ی تحقیق مورد بررسی قرار گرفته تاریخ‌های ۱۱۷۸ و ۱۲۰۵ ق و داخل ظرف نیز کتیبه وقف با سال ۱۳۸۲ ش درج شده است. گفتنی است در این دوستکامی سبک اجرا و شیوه طراحی نقوش با ظروف سده سیزدهم شباهت نزدیکی دارد. (تصویر، ش ۱۵)

تصویر ۱۱. دوستکامی مسی با تاریخ‌های
۱۱۷۸ و ۱۲۰۵ ق و کتیبه وقف به تاریخ
۱۳۸۲ ش. در داخل ظرف

۲-۳. نقوش:

دوستکامی‌ها به مانند بسیاری دیگر آثار دوره اسلامی دارای نقوش تزئینی متنوعی است. در برخی از آن‌ها تمام سطح ظرف با استفاده از نقوش مختلف پوشانده شده به طوری که هیچ فضای خالی در زمینه به چشم نمی‌خورد. برای نمونه بر دوستکامی شماره ۶/۵۱۸۰۵ و شماره ۶/۵۱۷۹۷ می‌توان دید که بدنه ظرف به طور کامل تا محل اتصال به پایه با نقوش متنوع آراسته شده است. (تصویرش ۱۱)

این نقوش که اشکال ساده شده و تجریدی عناصر مختلفی از طبیعت است شکل و معنایی متفاوت دارند که در اینجا به سه دسته شامل نقوش واقعی، خیالی، و تزئینی تقسیم می‌شود.

تصویر ۱۲. چگونگی استفاده از نقوش در تزئین دوستکامی ش ۶/۵۱۸۰۵

۲-۳-۱. نقوش واقعی: این گروه شامل سه دسته نقوش واقعی انسانی، حیوانی و گیاهی تقسیم می‌شود.

۲-۳-۱-۱. نقوش انسانی: نقوش انسانی شامل نقش زنان و مردانی است که با هیئت و پوشش هم‌زمان با خلق اثر به صورت ایستاده یا نشسته بر زمین و صندلی یا در حال انجام حرکاتی خاص در قاب‌های مستطیل شکل عمودی نقش شده‌اند. (تصویرش: ۱۲) به طور مثال بر دوستکامی شماره ۶/۵۱۸۰۱ نقش مردی به حالت ایستاده، دست به سینه، نیم رخ، کلاه به سر، لباسی کوتاه با دامن چین دار (خطوط عمودی دامن چین را القامی نماید) بر تن و شلوار گشاد بلندی به پا دارد، نقش زنانی با چارقد یا دارای چادری کوتاه بر سر، مردانی با عبا و عمامه و یا لباس رسمی و افرادی که بر روی دودست معلق شده‌اند. (تصویرش: ۱۳) همچنین نقش یک مرد با صورت سه رخ، روی تخت نشسته است، یک دست او روی یکی از دسته‌های تخت و یک پایش را روی یک پای دیگرش نهاده و دست چپش را روی این پا نهاده است. دور تا دور این فرد را نقوش گیاهی فرا گرفته است و یک گل پنج‌پر در پشت سر او

دیده می‌شود. سه گل پنج‌پر نیز مقابل روی او قرار دارد. بر بدنه دوستکامی بدون شماره نیز نقش پیکره‌هایی در حال انجام کارهای مختلف محصور در قاب بندی اجرا شده است. بدن و صورت این پیکره‌ها سه رخ است و از لحاظ طرز طراحی به شیوه نگارگری عصر صفوی شباهت دارند. نقش این پیکره‌ها که ایستاده یا نشسته درون قاب‌هایی متنوع در چهار دوستکامی مورد بررسی در کنار هم آمده، در مجموع سؤالی را طرح می‌کند که آیا نقوش انسانی این آثار دارای بیان روایی بوده یا صرفاً کاربردی تزئینی داشته، که البته جای بررسی بیشتری دارد.

تصویر ۱۴. نقوش انسانی بردوستکامی
شماره ۶/۵۱۸۰۱

تصویر ۱۳. نقش انسانی بردوستکامی
ش ۶/۵۱۸۰۵ - جهان‌پور، ۱۳۸۰

۲-۱-۳-۲. نقوش حیوانی: این نقش‌ها تجسم واقعی پرندگانی مانند لک‌لک و جانورانی مانند آهواست که بر بدنه دوستکامی‌ها یا در لابلای کتیبه‌ها قلم‌زده شده‌اند. شمار قابل توجهی از آن‌ها نقش پرندگانی است که به صورت منفرد در قاب یا در حاشیه قاب‌ها به صورت نشسته بردست یا شانه افراد و یا لابلای شاخ و برگ گل‌های تزئینی بر زمینه خطوط ثلث اجرا شده‌اند. به طور مثال در میان عبارت «بسم الله» در دوستکامی ش ۶/۵۱۸۰۱ نقش لک‌لک با گردنی بلند و شاهین مشاهده می‌شود. (تصویرش: ۱۴) دسته دیگر نقش حیواناتی مانند کبوتر، آهو، خرگوش، سگ، کفتار یا گرگ، اسب، قاطر، گربه، و پلنگ یا یوزپلنگ، میمون و شترمرغ است که در برخی قاب بندی‌ها به طور منفرد و در برخی در ارتباط با انسان‌ها هستند.

تصویر ۱۶. نقشی شبیه به آهو و تکرار
نقش لک لک و شاهین بر دوستکامی
ش ۶/۵۱۸۰۵

تصویر ۱۵. نقش پرندگان بر شاخه
گل در میان عبارت «بسم الله» در
دوستکامی ش ۶/۵۱۸۰۱

۲-۳-۱-۳. نقوش گیاهی: نقوش گیاهی (اسلیمی و ختایی): نقوش گیاهی واقعی به کار رفته در تزئین دوستکامی های حرم امام رضا علیه السلام شامل: نقش درخت سرو، گل های همیشه بهار و گل های ساده پنج پر (پنتوس) است که به خصوص گل پنج پر، بر بیشتر این دوستکامی ها تجسم یافته و ساقه هایشان گاه مانند پیچک های اسلیمی بر زمینه نقش بسته و با خطوط کتیبه ها درآمیخته. گل های پنج پر به صورت شاخه ای با ساقه های متصل و تک گل با ساقه های مدور و یا به صورت دسته گل نقش شده و در دوستکامی های مصور قاب قابی بر زمینه گل افشان درهرقاب دیده می شود.

تصویر ۱۸. نقوش گیاهی و
گل های پنج پر بر زمینه دوستکامی
شماره ۶/۵۱۸۰۲

تصویر ۱۷. طراحی نقوش گیاهی و
گل های پنج پر بر زمینه دوستکامی ش
۶/۵۱۷۹۵ - طراح اکرم جهان پور، ۱۳۸۰

۲-۳-۲. نقوش خیالی یا اسطوره‌ای: استفاده از نقوش خیالی و اساطیری در هنرهای تزئینی دوره قاجار رواج چشمگیری داشت. در میان دوستکامی‌های مجموعه آستان قدس رضوی نیز در تزیین چهار اثر به شماره‌های: ۶/۵۱۸۰۱-۶/۵۱۸۰۵-۶/۵۱۷۹۷ و بدون شماره، نقوش انسانی و حیوانی اساطیری یا خیالی به کار رفته است. این دسته شامل نقش مردانی با سر حیوان یا پرندگان است که ایستاده یا بر صندلی نشسته‌اند. همچنین نقش اشخاصی با هیبت دیو که دارای دو شاخ کوتاه بر روی سر، با بدن خال خالی، دیده می‌شود. نقش حیوانی با سر انسان، موجوداتی با هیكل انسانی دارای یک پا و بدن خال خال با پوزه کشیده، نقش گریفن و اسفنگس که گاه فردی سوار بر آن است. همچنین نقش انسانی با دو سر و یک بدن که بدن و لباسش خال خالی است تصویر شده (تصویر ش: ۱۹) زمینه این قاب‌ها با نقوش گیاهی و گل‌های پنج پرآراسته شده است. این نقوش که بربله ظروف تا انتهای بدنه بیرونی یا محل اتصال آن به پایه را در بر گرفته، نشان می‌دهد که ابتدا نقش و کتیبه بر روی ورقه مس اجرا شده، سپس از آن برای ساخت این ظروف استفاده شده است. در شیوه قلم‌زنی بر این آثار زمینه کار را سیاه قلم کرده‌اند تا نقش‌ها و قاب آن‌ها برجسته و نمایان باشد.

تصویر ۲۰. نقش انسانی با دو سر
بر دوستکامی ش ۶/۵۱۸۰۵
جهان‌پور، ۱۳۸۰

تصویر ۱۹. نقش موجود خیالی بر
دوستکامی ش ۶/۵۱۸۰۵

تصویر ۲۱. نقش انسانی سوار بر حیوانی با
سر طاووس و بدن شتر مرغ در حال جهش
در مرغزاری پر از گل‌های پنج پر، در جلو
آهو و در پشت پرنده‌ای در زمینه گل‌ها
نقش شده. نقش شده بر دوستکامی شماره
۶/۵۱۷۹۷. جهان‌پور، ۱۳۸۰

۲-۳-۳. نقوش تزئینی: این نقوش بر دو دسته تقسیم می‌شوند:
 ۲-۳-۳-۱. نقوش انتزاعی: این نقوش شامل نقوش اسلیمی و گل‌های ختایی است که مطابق روش مرسوم نقوش سنتی طراحی شده و تزئین بخشی از بدنه ظروف را در بر می‌گیرد.

تصویر ۲۳. نقش گل همیشه بهار و ختایی به شیوه سیاه قلم، بر زمینه دوستکامی
 ش ردیف ۵۱۸ / ص ۴۰ (دفتراموالی خزانه موزه رضوی)

تصویر ۲۲. پیچک‌های اسلیمی بر زمینه دوستکامی
 ش ردیف ۵۱۸ / ص ۴۰ (دفتراموالی خزانه موزه رضوی)

تصویر ۲۴. نوارهای تزئینی نقوش انتزاعی، نیم‌ترنج‌های شرفه‌دار بردوستکامی ش ۶/۵۱۷۹۵. آرشیواداره مطالعات و معرفی آثار موزه آستان قدس رضوی

۲-۳-۳-۲. نقوش نواری جداکننده: این نقوش که به صورت نوارهای افقی بر سطح ظروف طراحی و اجرا شده‌اند شامل حاشیه‌ها و قاب‌های نقش بسته بردوستکامی‌ها برای تفکیک فضای کتیبه‌ها و نقوش بر سطح وسیع ظرف طراحی شده‌اند. این قاب‌ها عموماً به شکل ترنج بازوبندی و قلمدانی، بیضی، خانه‌بندی، نوارهای افقی تفکیک‌کننده با پهنایی بین پنج میلی‌متر تا حدود دو سانتی‌متر اجرا شده‌اند. در برخی از دوستکامی‌ها به سرترنج‌های تزئینی شرفه نیز افزوده شده که در تکمیل تزئینات بسیار مؤثر بوده است.

تصویر ۲۵. قاب کتیبه با طرح ترنج بازوبندی و خطوط تزئینی جداکننده نقوش و خطوط، دوستکامی ش ۶/۵۱۷۹۵.
 آرشیواداره مطالعات و معرفی آثار موزه آستان قدس رضوی

مشخصات فنی و هنری دستکامی های مورد بررسی در این پژوهش را در جدول شماره ۱ می توان مشاهده کرد.

جدول شماره ۱. مشخصات دستکامی ها

ردیف	شماره اموال / دفتر	جنس	وزن: کیلوگرم	ارتفاع (م.م.)	قطر دهانه (م.م.)	واقف / بانی	تاریخ وقف قمری / شمسی	تاریخ ساخت قمری	سازنده	نوع تزیینات	نوع کتیبه	فن تزیینات	نوع خط
۱	۶/۵۱۸۰۲	مس	۷/۵۰۰	۴۲/۵	۴۹	حاج مصیب جهاندیده	۱۳۵۳ ش	۱۲۶۶ ق	-	کتیبه، نقوش تزیینی گیاهی، قاب های کتیبه	ابیاتی از حافظ شیرازی و تاریخ اثر	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، خطوط مورب هاشوری	نستعلیق
۲	ردیف ۵۱۸- صفحه ۴۰ کد سیستم ۸۷۰	"	۱۵	۶۵	۵۹	حاجی میر علی اکبر الحسینی	احتمالاً ۱۲۷۹ ق	۱۲۷۹ ق	-	کتیبه نقوش اسلیمی و ختایی	کتیبه صلوات بر ائمه، نام واقف و تاریخ ابیاتی از ترجیع بند محتشم کاشانی	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قرمز خطوط مورب هاشوری، برجسته کاری با طرح خیاره ای	نسخ- نستعلیق
۳	۶/۵۱۷۹۹	مس	۲۹/۵	۸۷	۸۰	ربابه آقا میربنت مرحوم آقا شیخ محمد	عاشورای ۱۴۱۷ ق	۱۲۸۳ ق	--	کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی و تزیینی، نقش حیوانی	صلوات چهارده معصوم <small>علیهم السلام</small> ابیاتی از ترجیع بند محتشم کاشانی	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، خطوط مورب هاشوری	نسخ- نستعلیق ضعیف
۴	۶/۵۱۸۰۴	"	۶	۵۵/۵	۴۳	یعقوب	۱۳۳۱ ش	۱۲۸۵ ق		کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی و تزیینی، حافظ	صلوات چهارده معصوم <small>علیهم السلام</small> ابیاتی از غزلیات حافظ شیرازی	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، خطوط مورب هاشوری	نسخ- نستعلیق ضعیف

نسخه- نستعلیق ضعیف	صلوات چهارده معصوم ؑ ابیاتی از غزلیات حافظ شیرازی	کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی و تزیینی،	-	۱۲۸۵ق	۸/ ۱/ ش ۱۳۳۹	مهرجهان وکیل دخت	۴۲	۵۵/۵	-	”	۱۰۱۵	۵	
نسخه- نستعلیق ضعیف	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، و خطوط مورب هاشوری	صلوات چهارده معصوم ؑ ابیاتی از غزلیات حافظ شیرازی	کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی و تزیینی،	-	۱۲۸۶ق	احتمالاً ۱۲۸۶ق	--	۴۴	۵۵	۵/۸۰۰	”	۶/۵۱۸۰۳	۶
نستعلیق	سیاه قلم روی مس قرمز	اشعار در مورد نیابت تولیت میرزا سعید و مصطفی انصاری	کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی و تزیینی،	ابوالقاسم صانع متخلص به حبیب	۱۲۹۲ق	۱۲۹۲ق	مرتضی قلی پیشخدمت (خاکروب)	۷۹	۱۰۷	۳۴/۴۰۰	”	۶/۵۱۷۹۸	۷
نستعلیق	سیاه قلم روی مس قلع اندود	اشعار در مورد نیابت تولیت میرزا سعید و مصطفی انصاری	کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی و تزیینی،	مرتضی الحسینی حکاک یزدی	۱۲۹۲ق	۱۲۹۲ق	مرتضی قلی پیشخدمت (خاکروب)	۷۹	۱۰۲	۳۴/۴۰۰	”	۶/۵۱۷۹۵	۸
نسخه- نستعلیق ضعیف	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، خطوط مورب هاشوری	صلوات چهارده معصوم ؑ ابیاتی از ترجیع بند محتشم کاشانی	کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی، نقوش تزیینی، خیالی و اساطیری	--	احتمالاً ۱۳۰۰ق	۱۳۰۰ق	حاجی محب علی عماربادی (احتمالاً)	۵۷	۷۴	۹/۸۰۰	مس	۶/۵۱۸۰۱	۹
نسخه- نستعلیق ضعیف	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، خطوط مورب هاشوری	صلوات چهارده معصوم ؑ ابیاتی از ترجیع بند محتشم کاشانی	کتیبه، نقوش اسلیمی و ختایی، نقوش تزیینی، خیالی و اساطیری	-	۱۳۰۰ق	-	حاجی محب علی عماربادی (احتمالاً)	۵۲	۷۳	۹/۶۵۰	”	بدون شماره	۱۰

نسخ- نستعلیق ضعیف	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، هاشوری	صلوات چهارده معصوم صلوات ابیاتی از ترجیع بند محتشم کاشانی	کتیبه، نقوش اسلمی و ختایی، نقوش تزیینی، خیالی و اساطیری	-	۱۳۰۰ق	۱۳۱۰	حاجی محب علی عماربادی (احتمالاً)	۵۳/۵	۷۳/۵	۹/۶۵۰	"	۶/۵۱۷۹۷	۱۱
نسخ- نستعلیق ضعیف	قلم زنی به شیوه سیاه قلم روی مس قلع اندود، هاشوری	صلوات چهارده معصوم صلوات ابیاتی از ترجیع بند محتشم کاشانی	کتیبه، نقوش اسلمی و ختایی، نقوش تزیینی، خیالی و اساطیری	-	۱۳۰۱ق	۱۳۱۰	حاجی محب علی عماربادی (احتمالاً)	۵۳	۷۵	۹	"	۶/۵۱۸۰۵	۱۲
نستعلیق	قلم زنی روی مس قلع اندود،	کتیبه نام واقف و تاریخ وقف داخل یک ترنج تزیینی	کتیبه و نقش تزیینی	--	--	احتمالاً ۱۳۰۰ق	امیر اسماعیل خان	۵۴	۵۱	۷/۳۰۰	مس	۶/۵۱۸۰۶	۱۳

۱ خاتمه

گنجینه آستان قدس رضوی دارای مجموعه بزرگی از آثار فلزی، با جنس و کاربردهای متنوع است که در طی زمان برخی برای استفاده در حرم امام رضا علیه السلام ساخته شده و برخی اهدا یا وقف گردیده است. در این مجموعه متنوع تعدادی دوستکامی مربوط به دوره قاجار شناسایی و مورد بررسی قرار گرفته است. از بررسی سیزده دوستکامی مجموعه محفوظ در گنجینه آستان قدس رضوی در می یابیم دوستکامی ها ظروفی آیینی هستند. جنس تمام نمونه های مورد بررسی از مس است و با نقوش و کتیبه هایی مختلف تزیین شده اند.

کتیبه های ظروف شامل صلوات بر چهارده معصوم، اشعار، نام واقف، تاریخ ساخت و تاریخ وقف است و نقوش آن ها در سه دسته واقعی، خیالی و تزیینی با تنوع بسیار شامل انواع نقوش انسانی، گیاهی، جانوری، خیالی و حاشیه ها و نوارهای تفکیک کننده می باشد.

از نظر دقت و مهارت در اجرا، به نظر می رسد دو دوستکامی سفارشی به شماره های ۶/۵۱۷۹۸ و ۶/۵۱۷۹۵ ارزنده ترین آثار این مجموعه به شمار می رود. اما چهار دوستکامی به شماره های: ۶/۵۱۸۰۱-۶/۵۱۸۰۵-۶/۵۱۷۹۷ و بدون شماره، از نظر تنوع نقوش خاص انسانی، خیالی و جانوری و بررسی مفاهیم مرتبط با این نقوش، شناسایی انواع جانوران و پرندگان و جایگاه آن ها در ادبیات اساطیری و ارتباط آن ها با روایات و باورهای مذهبی و کتیبه های نقش شده بر آن ها قابل توجه و بررسی بیشترند که در پژوهشی دیگر به آن خواهیم پرداخت.

ساخت این ظروف بین سال های ۱۲۶۶ تا ۱۳۱۰ هجری بوده است و به نظر می رسد به طور کلی کیفیت آثار تولید

شده در بازه زمانی ۱۲۹۰ تا ۱۳۱۰ ق بسیار نازل تر از دیگر آثار است. اما دقت و ظرافت به کار رفته در اجرای آثار سفارشی از سوی صاحب منصبان آستان قدس رضوی بیشتر از دیگر آثار است. این آثار شامل ظروف بسیار بزرگ تا کوچک است که از دو یا چند قطعه متصل شده به هم ساخته شده‌اند و دارای ارتفاع و حجم‌های مختلف‌اند و بیشتر آن‌ها دارای پایه بلند و برخی هم پایه کوتاه دارند.

کیفیت و نوع کار و کتیبه‌ها نمایانگر آن است که برخی به طور سفارشی ساخته شده‌اند و برخی هم پس از ساخت به سفارش واقف، کتیبه وقف بر آن نقش شده است. نوع کتیبه‌های شعری دلالت بر شرایط خاص و مقصود اهداکننده برای استفاده اثر دارد؛ چنان‌که دو اثر نفیس از این مجموعه برای پیشکشی به مقام خاصی وقف شده و برخی هم برای استفاده در مراسم آیینی عزاداری در ماه محرم بوده است.

تشکر:

- پژوهشگران و هنرمندانی که در طی اجرای طرح پژوهشی دوستکامی‌های موزه رضوی و تکمیل پرونده این آثار، اداره مطالعات و معرفی آثار موزه‌های آستان قدس رضوی را یاری کردند عبارتند از: خانم‌ها دکتر پریش اکبری، مریم حبیبی قاینی بایگی، استاد زهره مهانی منش و اکرم جهان‌پور.
- اداره مطالعات و معرفی آثار موزه‌ها که در نگهداری و ارائه مدارک به پژوهشگران تلاش می‌کند.
- همکاران محترم در خزانه موزه آستان قدس رضوی که امکان بازبینی و مطالعه‌ی مجدد آثار را فراهم کردند.
- همکاران محترم در مدیریت اسناد و مطبوعات به خصوص خانم زهرا فاطمی مقدم که در جستجوی نام دوستکامی در اسناد، همکاری بسیاری داشتند.

کتاب‌نامه

۱. ابن عباسی، ادريس و مقتدائی، علی اصغر (۱۳۹۰). هنرهای دستی و سیر تحول آن در ایران. تهران: جمال هنر.
۲. احسانی، محمد تقی (۱۳۸۲). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. اکبری، پریش و کفیلی، حشمت. «روزشماری از تاریخ آستان قدس رضوی بر روی یک دوستکامی». مشکوه، ش ۱۲۹ زمستان (۱۳۹۴)، ۱۲۹-۱۴۰.
۴. _____ (۱۳۷۹). طرح پژوهشی «دوستکامی‌های موزه آستان قدس»، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۵. امام. محمد کاظم (۱۳۴۸). مشهد طوس. تهران: کتابخانه ملی ملک.
۶. ایران باستان، بی تا. نگاهی به گنجینه موزه ملی ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۷. برگ. لویی وندن (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان (عیسی بهنام، مترجم). تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۸. بیگلری. فریدون و کامیار عبدی (۱۳۹۳). نشانه‌هایی از دویست هزار سال همبودی انسان و جانوران در ایران زمین، تهران: موزه ملی ایران.

۹. پارو. آندره (۱۳۹۱). هنرین النهرین از آغاز تا قبل از میلاد، ترجمه محمد رحیم صراف و منیژه ابکائی خاوری. تهران: سمت.
۱۰. حامی. احمد (۱۳۵۵)، بغ مهر. بی جا.
۱۱. حبیبی قاینی بایگی. مریم، کفیلی. حشمت (۱۳۹۰ و ۱۳۹۱)، طرح مستندنگاری بررسی و مستندسازی ۱۱۵ اثر از اشیای موزه حرم رضوی، اداره پژوهش و معرفی آثار موزه‌های آستان قدس رضوی.
۱۲. حجتی. سمیه (۱۳۹۲). قلم‌زنی؛ هنری ماندگار. تهران: میردشتی.
۱۳. حیدرآبادیان. شهرام (۱۳۹۲). شکوه فلز: منتخب آثار هنر فلزکاری موزه رضا عباسی. تهران: سبحان نور.
۱۴. دهخدا. علی اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
۱۵. سوزنچی کاشانی. علی (۱۳۹۹). «مهمان سرا». دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۶. شهیدی. حمیده (۱۳۹۹). «شربت‌خانه». همان.
۱۷. کتابچه موقوفات آستانه رضوی (مجدالملک). (۱۲۸۵ ق.). کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ثبت ۹۰۷۱.
۱۸. کفیلی. حشمت (۱۳۸۲). «سنگاب خوارزمشاهی»، وقف میراث جاویدان، سال یازدهم، ش ۴۱-۴۲، تهران: اوقاف. (ص ۵۳ تا ۶۰).
۱۹. _____ (۱۳۹۳). «دوستکامی‌ها». دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. همان.
۲۰. _____ (۱۳۹۷ و ۱۳۹۴). پژوهش میدانی: «بررسی مجدد نقوش و کتیبه‌ها، خواندن خطوط نقش شده بردوستکامی‌ها».
۲۱. کمال هاشمی. رضا (۱۳۹۳). «دارالضیافه، رواق». دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. همان.
۲۲. گیرشمن. رومان (۱۳۹۰). هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی (عیسی بهنام، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
۲۳. مجموعه اسناد مالی و اداری آستان قدس رضوی، اداره اسناد، معاونت اسناد و مطبوعات، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. اسناد شماره: ۱۲۲۰۸-۱۶۹۱۰-۱۵۲۴۴-۱۹۹۴۸، ۴۲۱۶۱-۴۰۰۴۴ و ۵۳۳۰۵.
۲۴. موتگارت. آنتوان (۱۳۸۹). هنرین النهرین باستان؛ هنر کلاسیک خاور نزدیک. تهران: سمت.
۲۵. آرشیو مستندات تصویر اداره مطالعات و معرفی موزه آستان قدس رضوی.

